

SOURCES RELATED TO THE HISTORIOGRAPHY OF MEDIEVAL MOVAROUNNAHR

Mavlonov Asliddin Shuxratovich¹

Samarkand State University

KEYWORDS

Narshahi, History of Bukhara, Kitab Surat al ard, Abu Ja'far ibn Jarir al-Tabari, Politics, Tarihi Mas'udi, Alauddin Atamalik ibn Bahauddin Muhammad al-Juwayni, an Indian merchant, Majmu al-Tawarikh

ABSTRACT

In this article, sources related to the history of medieval Movarounnahr, their characteristics and analysis are described. It also talks about the trade and cultural relations of Movarounnahr with different countries in the middle ages. The description of our country is also mentioned in the works of tourist scholars.

2181-2675/© 2023 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.7553957

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Master, Samarkand State University, UZB

O`RTA ASRLAR MOVAROUNNAHR TARIXSHUNOSLIGIGA OID MANBALAR

KALIT SO`ZLAR:

Narshaxiy, ``Buxoro tarixi``,
``Kitob Surat al ard``, Abu
Ja`far ibn Jarir at-Tabariy,
``Siyosatnoma``, ``Tarixi
Mas`udiy``, Alouddin Otamalik
ibn Bahouddin Muhammad
al-Juvayniy, hind tujjor,
``Majmu at-tavorix``

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o`rta asrlar Movarounnahr tarixiga oid manbalar, ularning o`ziga xos xususiyatlari va tahlili bayon etiladi. Shuningdek o`rta asrlarda Movarounnahrning turli davlatlar bilan olib borgan savdo, madaniy aloqalari to`g`risida ham so`z yuritiladi. Sayyoh olimlarning asarlarida ham o`lkamiz ta`rifi bayoniga to`xtalib o`tiladi.

O`rta asrlar Movarounnahr tarixi nisbatan katta davr va manbalar boyligi jihatidan ajralib turadi. Bu davr davlatchilik taraqqiyoti bilan ham o`ziga xos xususiyatlarga egadir. Arab xalifaligi hukmronligi davri, Somoniylar, Qoraxoniylar, Mog`ullar hukmronligi davri va temuriylar boshqaruvi va tarixiga oid ko`plab manbalar mavjud.

Ma`lumki arab xalifaligi davridan boshlab o`lkamiz Movarounnahr deb yuritila boshlangan. Xalifalik hukmronligining o`rnatilishi va o`sha davr siyosiy ahvoli to`g`risidagi holat Narshaxiyning ``Buxoro tarixi`` asarida ham atroflicha bayon etiladi. Asar X asrda yozilgan bo`lsa ham muarrix o`zigacha sodir bo`lgan voqealar to`g`risida ko`plab qiziqarli ma`lumotlar beradi. Narshaxiyning yozishicha Buxorxudot Bidun vafotidan keyin davlatni uning xotini o`n besh yil davomida boshqaradi. Muarrix Buxoroda xotun hukmronlik qilgan davrni ancha ijobiy tasvirlaydi. Uning vafotidan keyin o`g`li Tag`shoda hukmronlik qiladi. Qutayba Buxoroni Vardonxudotga qarshi kurashib tortib olgandan keyin Tag`shodaga Buxorodagi boshqaruvni topshiradi. Tag`shoda islomga kiradi va o`z o`g`liga ham Qutayba deb ism qo`yadi.[1]

Ma`lumki, 999-yilda Somoniylar davlatiga Qoraxoniylar barham beradi. Ushbu voqea haqida Ibn al-Asirda to`liqroq ma`lumotlar uchraydi. Uning ta`kidlashicha shu yilda Somoniylar sulolasi hukmronligi Yamin ad-daula Mahmud ibn Sobuqtegin va Shams ud-daula (Davlat quyoshi) unvonini olgan Abu Nasr Ahmad ibn Ali ismli turk eloqxoni tomonidan tugatildi. [2] Ibn Xavqal o`zining ``Kitob Surat al ard`` kitobida Movarounnahr va uning shaharlari haqida ko`plab ma`lumotlar beradi. Jumladan Ibn Xavqal Movarounnahrning chegaralarini quyidagicha tasvirlab beradi: ``Movarounnahr sharqda al-Xuttal bilan to`g`ri chiziq bo`ylab chegaradosh bo`lgan Fomir, ar-Rosht va al-Hind yeri bilan o`ralib turadi, uning g`arbiy tomonida at-Tarozdan Borobgacha egri chiziq bo`ylab Sutkand, Smarqand Sug`di, Buxoro tumanlari, Xorazm va uning ko`liga qadar g`uzlar va xarluqlar mamlakati, uning shimolida to`g`ri chiziq bo`ylab Farg`ona mamlakatining eng chekka yerlaridan at-Tarozgacha xarluq turklari mamlakati, uning janubida ham to`g`ri chiziq bo`ylab Badaxshon etaklaridan Xorazm ko`ligacha Jayxun daryosi joylashgan``. [3]

VIII-IX asr tarixi bo`yicha Abu Ja`far ibn Jarir at-Tabariyning ``Tarixi ar-rusul va-l-

muluk` yoki qisqa nomi `Tarixi Tabariy` asarini manba sifatida keltirish mumkin. Asarda olamning yaratilishidan to 912-913-yillarga qadar Arabiston, Rum, Eron va Arab xalifaligi asoratiga tushib qolgan mamlakatlarda, shuningdek, O`zbekiston hududida bo`lib o`tgan ijtimoiy-siyosiy voqealar hikoya qilinadi. Voqealar yilma-yil, xronologik tarzda bayon etilgan. Bu esa asardan foydalanishda qulaylik yaratgan. Tabariy mazkur asarni yaratishda yahudiy va xristianlarning naql-rivoyatlari, Sosoniylar (224-651-y.) solnomasi `Xvadiy namak` (`Podshohnoma`). Al-Voqidiyning (747-823-y.) `Kitob ul-mag`oziy` (`Urushlar haqida kitob`), al-Madoiniyning `Tarixi Xulafo` (`Xalifalar tarixi`), Ibn Tayfurning (819-893-y.) `Tarixi Bag`dod` kabi asarlaridan keng foydalangan. Lekin, u ko`p hollarda `Hadis ilmi` tamoyiliga ko`ra, ayniqsa asarning qadimiy tarixiga bag`ishlangan qismlarida boshqa manbalardan olingan dalil va ma`lumotlarni aynan keltirgan.

XI asr birinchi yarmi O`rta Osiyoning siyosiy hayoti tarixini o`rganishda —`Tarixi Mas`udiy` asarining o`rni beqiyosdir. Bu asar muallifi Abulfazl Muhammad ibn al-Husayin al-kotib al-Bayhaqiydir (995-1077). U Eronning Nishopur shahrida badavlat mansabdor oilada dunyoga kelgan va ko`p yillar davomida G`aznaviylar davlatida turli lavozimlarda faoliyat ko`rsatgan. Abulfazl Bayhaqiyning —`Tarixi Oli Mahmud` asari 30 jilddan iborat bo`lgan. Lekin bizgacha uning faqat kichik bir qismi (6-jildning ikkinchi qismi, 7, 8, 9-jildlari hamda 10-jildning bir qismi) yetib kelgan xolos. Bu qismlar Sulton Mas`ud (1030-1041) hukmronligi davri tarixini o`z ichiga olgan va —Tarixi Mas`udiy nomi bilan ham ma`lum. [4]

XI asrning yana bir muhim manbalaridan biri bu —`Siyosatnoma` asaridir. Ushbu asar muallifi o`z davrining mashhur tarixchisi va davlat arbobi Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiydir (1018-1092). Ko`proq Nizomulmulk nomi bilan mashhur. Saljuqiy sultonlaridan Alp Arslon (1063-1072) hamda Malikshohning hukmronligi davrida bosh vazir lavozimida faoliyat ko`rsatgan va Saljuqiylar davlatining ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o`ynagan. Nizomulmulk 1092-yili Isfaxondan Bag`dodga borayotganda yo`lda ismoiliylarning josusi tarafidan o`ldirilgan. `Siyosatnoma` asarining yana bir nomi —`Siyar ul-muluk` (`Podshohlar hayoti`) deb nomlanadi. Asar 1092-yili yozib tamomlangan va muallif Bag`dodga jo`nash oldidan uning ko`chirilgan bir nusxasini sulton kutubxonasi xodimlaridan Muhammad Mag`ribiyga Sulton Malikshohga topshirish uchun berib ketadi. Lekin, o`sha yili ismoiliylar Malikshohni ham o`ldirib ketadi. Shu sababli Muhammad Mag`ribiy topshiriqni bajara olmadi. Faqat oradan 13-14 yil o`tgandan keyingina asar Malikshohning o`g`li G`iyosiddin Muhammad I (1105-1118) ga topshiriladi. `Siyosatnoma` 51 bobdan iborat bo`lib, unda markaziy davlat apparatining tuzilishi va moliyaviy hisob-kitob ishlari, qo`shinning tuzilishi, yuqori davlat mansablari va ularga tayinlash tartiblari, qabul marosimlari, mansabdorlar ustidan nazorat qilish kabi umumdavlat masalalari o`rtaga qo`yilgan. Asarda O`rta Osiyo va O`zbekiston tarixi haqida ham muhim va qimmatli ma`lumotlar bor. Somoniylar zamonida turk g`ulomlarining davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o`rni, Qoraxoniylar saroyida xizmat qiluvchi xodimlarning maishiy ahvoli, Somoniylar xizmatida bo`lgan amirlarning unvonlari, Xorazmshoh Oltintosh (1017-1032) bilan Sulton Mahmud G`aznaviyning vaziri Axmad ibn Hasan o`rtasidagi yozishmalar shular

jumlasidandir. Asarda, bundan tashqari, karmatlar, botiniylar harakati, Muqanna qo'zg'oloni haqida ham ayrim diqqatga sazovor ma'lumotlar mavjud.

XIII asr Movarounnahr tarixi haqida Alouddin Otamalik ibn Bahouddin Muhammad al-Juvayniyning "Tarixi Jahonkusho" nomli yirik tarixiy asarida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Kitob 1260-yilda yozib tugallangan. "Tarixi Jahonkusho" asari 3 qismdan iborat: 1) Mo'g'ullar, ularning Chingizxon davridagi istilochilik yurishlaridan to Guyukxon (1246-1249) davrigacha, shuningdek, Jo'jixon, Chig'atoyxon va avlodlari tarixi, 2) Xorazmshohlar va Xurosonning mo'g'ul hukmdori davridagi (1258-yilgacha) tarixi. 3) Eronning 1256-1258-yillardagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, shuningdek, Ismoililarning diniy-harbiy uyushmasi va Ismoililar davlati (1090-1258) tarixi.

O'rta Osiyo tarixi va O'zbekiston tarixi uchun "Tarixi jahonkushoy"ning I-II qismlari alohida ahamiyatga ega. Asarning Xorazm va Xorazmshohlar tarixiga oid qismi (II qism) bizgacha yetib kelmagan "Mashorib at-tajorib va g'avorib al-g'aroib" ("Imtihonni salqinlashtirish joyi va ajoyib narsalarning yuqori darajasi"), Faxriddin Roziyning (1210-yili vafot etgan) "Javome' ul-ulum" ("Ilmlar majmuasi") kitoblari asosida yozilgan. Movarounnahr va Sharqiy Turkiston tarixi, shuningdek, Mo'g'uliston haqidagi xabarlar, asosan muallifning shu mamlakatlarga qilgan sayohatlari vaqtida to'plangan ma'lumotlar asosida yozilgan. [5]

Ma'lumki O'tror hokimi G'oirxon tomonidan Chingizxon savdo karvonining talanishi Mo'g'ullarning Xorazmshohlar davlatiga harbiy yurish qilishiga bahona bo'ladi. "Tarixi Jahonkushoy" asarining XII bobida aynan Chingizxonning Xorazmshohlar davlatiga yurish qilish sababi keltiriladi. Ya'ni quyidagicha voqea bayoni keltiriladi.

Chingizxon va uning odamlari tomonidan tanlangan tujjorlar O'troga borgan paytlarida, u yerning boshqaruvchisi Inoljuq edi. Sultonning onasi Turkon xotun bilan qarindoshlari sababli unga G'ayirxon ham derdilar. Mo'g'ullar yuborgan tujjorlar orasida bir hind ham bor edi. G'ayirxon bu hundistonlikni avvaldan taniganligi uchun yoniga chaqirdi. Inoljuq o'zining nasl-nasabi va mavqeiga tayanib, o'zini katta olib, boshqalarga past nazar bilan qarab, hindga qo'pol muomala qildi. Hind tujjor Inoljuqdan qo'rqmadi. O'z manfaatini ko'zlab, unga ortiqcha hurmat va e'tibor ko'rsatmadi. Bundan g'azablangan Inoljuq o'sha yerdagi hamma tujjorlarni hibsga olib, mollarini musodara qildi. Tujjorlarni jazolash uchun Sultondan ruxsat olish maqsadida Iroqqa elchi yubordi. Sulton esa hech o'ylamay-netmay ularning o'ldirilishi va mollarini musodara qildirishga ruxsat berdi. Lekin o'sha paytda bu harakat uning hayotini zindonga aylantirishi va baxt qanotlarini sindirajagini xayoliga keltirmagan. Sher: "Aqli joyida bo'lgan har bir kimsa qilajak ishining avvali va oxirini o'ylaydi". [6]

Temuriylar davri manbalari sirasiga Hofizi Abruning "Majmu at-tavorix" yoki "Zubdat ut-tavorix" nomli asarini kiritsak bo'ladi. Hofizi Abru Shohruhning ko'rsatmasi bilan o'zidan avval o'tgan mazkur tarixchilar Tabariy, Rashiduddin hamda Nizomiddin Shomiy asarlariga qo'shimchalar (zayl) ham yozgan. 1412-1418-yillar orasida yozilgan bu qo'shimchalar "Majmua-yi Hofizi Abru" deb ataladi. Hofizi Abruning katta asari "Majmu at-

tavorix`` bo`lib, uni muarrix Shohruhning o`g`li Bo`y`sung`ur Mirzoning topshirig`i bilan 1423-1425-yillarda yozgan. Mazkur asar to`rt qismdan iborat. 1)islomiyatdan avval o`tgan payg`ambarlar va Eron podsholari haqida; 2)Muhammad payg`ambar va arab xalifalari (al-Muhtasimgacha) ; 3)Eronning Saljuqiylar hamda mo`g`ullar davridagi (Elxon Abu Said davrigacha) ; 4) ``Zubdat ut-tavorix Boysunquriy``. [7]

Xulosalar, yuqorida ta`kidlanganidek o`rta asrlar Movarounnahr manbashunosligi va tarixshunosligi tarixiy manbalar ko`lami kengligi bilan ajralib turadi. Turli muarrixlar zikrida-o`ziga xos talqin etiladi. Buning asosiy sababi o`rganilayotgan davr qizg`in ijtimoiy-siyosiy munosabatlarga juda boyligida. Manbalarni o`rganish jarayonida natijaga erishishdan ko`zlangan asosiy maqsad haqqoniy tarixni yuzaga chiqarish va bayon qilishdan iboratdir.

REFERENCE

1. Abu Bakr Muhammad ibn Jafar an-Narshaxiy- Buxoro tarixi. 8-bet
2. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-тарих. (Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова, дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолiddин), Ташкент-Цюрих, 2005. С. 174.
3. Ibn Xavqal-Kitob Surat ul-Ard. (Arab tilidan tarjima va izohlar muallifi tarix fanlari doktori Sh. S. Kamoliddin) T-``O`zbekiston milliy ensiklopediyasi`` davlat ilmiy nashriyoti, 2011. 9-bet.
4. B. Ahmedov –O`zbekiston tarixi manbalari T, –O`qituvchi, 2001, 152-bet.
5. A. Madraimov, G. Fuzailova. –Manbashunoslik. T, –O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008, 176-177-bet
6. Алоуддин Атомалик Жувайний. –Тарихи Жахонкушо. Т,-``Мумтоз суз``, 2015, 133-бет
7. A. Madraimov, G. Fuzailova. –Manbashunoslik. T, –O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008, 176-197-bet